

Володимир МІЛЬЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2:94-058.229 (477.64) «17»

**Специфіка побудови формулярів
актових документів XVIII ст. (на прикладі
джерел з історії запорозького козацтва)**

Формулярний аналіз документальних джерел з історії запорозького козацтва XVIII ст. дає можливість визначити особливості: 1) видів документальних джерел; 2) позицію управлінських органів і можновладців держав-сюзеренів стосовно документальних зносин із запорожцями; 3) особисте ставлення козацької маси та старшин до практик ведення окремих видів документації; 4) соціального статусу представників певних верств запорозького козацтва.

Під формуляром тут і далі розуміємо структуру тексту документу, побудовану зі стандартних зворотів, розташованих згідно з визначеною ієрархією. Згідно із таксономічними ознаками, за принципом сходження від загального до конкретного, розрізняється чотири рівні організації клаузул у формулярах документів: умовний; абстрактний; конкретний; індивідуальний.

Умовний формуляр абсолютної більшості актових і справочинних документів за темою дослідження, що продукувалися запорозькими канцелярними та канцелярними державних установ Російської імперії, Речі Посполитої та Австрійської імперії впродовж XVIII ст., є достатньо універсальним і включає в себе такі блоки клаузул, як: «початковий протокол»: *intitulatio* (позначення особи, від якої виходить документ); *inscriptio* (позначення адресата); *salutatio* (вітання); «основна частина»: *nominatio* (вказівка на видову належність документу); *preambula* (пролог); *partitio* (викладення обставин справи); *dispositio* (розпорядження по суті справи); *sanctio* (заборона порушення документу); *conoboratio* (відомості стосовно посвідчувальних ознак документу); «кінцевий протокол»: *apprecatio* (заклучне побажання), *subscriptio* (вказівка на продуцента), *datum* (місце та дата видачі); засвідчувальна частина: *signature* (підпис) [1, с. 257–258].

Поясненням подібного універсалізму формулярів документальних джерел, які походять із зазначених країн, є сукупність факторів культурних взаємовпливів, що мали місце в Центральній-Східній Європі з кінця XVII-го та впродовж усього XVIII ст. у зв'язку з процесами модернізації систем управління та впровадженням, відповідно до цього, уніфікованих документальних систем.

Турецько-кримська система документування мала свої, притаманні тільки їй, риси, що неминуче позначилося на відмінності видового складу документації, яка продукувалася в процесі прийняття відповідних управлінських рішень стосовно запорожців, які перебували в підданстві Османської імперії, від основного масиву документальних джерел українського, російського, польського та австрійського походження. Втім, окремі види документальних джерел, перш за все, законодавчі акти, демонструють достатньо великий рівень тотожності в побудові формуляру з аналогічними «європейськими» актами, що дозволяє включити їх до процесу здійснення компаративного аналізу формулярів.

З метою з'ясування територіальних особливостей формуляру певних видів документальних джерел, які співіснували синхронно – наприклад, законодавчих актів, структурні елементи їх формулярів, виявлені при аналізі актів споріднених за видовою належністю, однак таких, що мають різні генетичні витоки, було піддано компаративному аналізу. Для цього окремі клаузули, з яких складаються абстрактні формуляри того чи іншого різновиду документальних джерел, було зведено в таблиці. Основним рубрикатором, при цьому, слугувало зазначення походження документу, його належність до сфери документального обігу тих чи інших козацьких військових канцелярій і держав-созеренів.

Окрім порівняльного аналізу формулярів, споріднених за типологічними ознаками, але відмінних за походженням, різновидів синхронно створених і функціонуючих документальних джерел, доцільним є проведення подібного ж аналізу по відношенню до конкретних різновидів активих джерел, які продукувалися впродовж достатньо тривалого відрізка часу з метою з'ясування основних тенденцій розвитку їх формулярів, що були прямим слідством еволюціонування соціального устрою запорозького козацтва, урізноманітнення форм їх відносин із соціальними структурами держав-созеренів. Для цього, у зведених таблицях було подано, в хронологічній послідовності, дані стосовно кожного індивідуального акту, із зазначенням наявності або відсутності клаузул абстрактного формуляру. Поява, або навпаки, зникнення одних із них, наочно відображає зміни, що відбувалися у внутрішній структурі даного різновиду документальних джерел упродовж досліджуваного періоду часу.

Подібний порівняльний аналіз текстів документів дозволить виявити спільні риси у формулярах груп документальних джерел, з яких складаються їх конкретні різновиди, що є основним завданням дипломатичного аналізу внутрішньої форми актів. Крім цього, це дасть можливість простежити напрямки еволюції формулярів конкретних видів документальних джерел – активих, справочинних і облікових.

Оскільки історія розвитку документальних джерел є прямим наслідком розвитку договірних стосунків між різними соціальними групами в суспільстві, вона відображає становлення та еволюцію соціальних прав козацьких громад (як запорозької, так і пост-січових), їх стосунки із різноманітними соціальними контрагентами, зокрема із владними структурами, державою.

Абсолютна більшість подібних соціальних компромісів, або ж навпаки – конфронтацій, якими супроводжувалася історична екзистенція запорозької громади впродовж досліджуваного періоду, знайшли своє відображення в активих джерелах (перш за все – законодавчих), різноманітного походження – російських, польських, турецьких та ін.

Таблиця № 1

Порівняльний аналіз

абстрактного формуляру законодавчих актів XVIII ст. [2, арк. 5–6 зв; 3, арк. 22–22 зв; 4, арк. 23–25; 5, к. 26–27; 6, к. 7; 7, к. 17; 8, к. 14–16; 9, s. 23; 10, s. 3; 11, s. 1, 18; 12, s. 1–2, 4]

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент		
		intitulatio	inscriptio	salutatio
Українське		+	+	+

Російське	Початковий протокол	+	+	-
Польське		+	+	-
Австрійське		+	+	
Турецьке/ Кримське		+	+	+

Продовження *Таблиці № 1*

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент					
		nominatio	preambula	narratio	dispositio	sanctio	corroboratio
Українське	Основна частина	-	+	+	+	-	+
Російське		+	+	+	+	+	+
Польське		+	+	+	+	-	+
Австрійське		+	-	+	+	+	+
Турецьке/ Кримське		-	+	+	+	+	+

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент			
		apprecatio	subscriptio	datum	signature
Українське	Кінцевий протокол	+	+	+	+
Російське		-	+	+	+
Польське		-	+	+	+
Австрійське		-	+	+	+
Турецьке/ Кримське		-	+	+	+

Констатуючи високий рівень типологічної подібності абстрактних формулярів законодавчих актів, які було створено впродовж досліджуваного періоду та які прямо стосувалися запорозького козацтва, не в залежності від їх походження, ми можемо констатувати, що конкретні (окремих груп всередині різновиду) та індивідуальні (окремих документів) формуляри були більш диференційованими. При цьому простежується взаємозв'язок між специфікою формуляру та походженням кожної конкретної групи актових джерел.

Так, якщо вести розмову стосовно формулярів законодавчих актів російського походження, випродукованих упродовж усього XVIII ст., то можна стверджувати, що їм притаманний ряд індивідуальних рис. Зокрема, вказівка на адресата – *inscriptio*, та на видову належність документу були обов'язковими клаузулами початкового протоколу всіх без виключення актових законодавчих документів – маніфестів, грамот наказів, наприклад: «Нашего царского величества подданным Малыя России городовым, и охотничким, и полковым, и запорожским, куренным атаманам, и ясаулом, и рядовым казаком, и всему посолству грамота» [13, арк. 1 зв, 2].

У більшості випадків присутня й вказівка на адресанта (*intitulatio*). Особливо це характерно для актів монархів і вищих органів влади: «От великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича, Всея Великия и Малыя, и Белья России Самодержца» [13, арк. 1 зв, 2].

Основна частина формулярів законодавчих актів складається з таких стандартних клаузул як *pagatio* – виклад обставин справи, та *dispositio* – розпорядження стосовно необхідності виконання. Як приклад можна навести *pagatio* цієї ж грамоти: «Известно нам великому Государю, нашему Царскому Величеству учинилось что ваше посолство, своих нам Великому Гсдю, Нашему Царскому Величеству, и [раде...] службах, которые по нашему Царского Величества изволению, и по своему [...дному] радению имели над неприятели нашими над свейскими войски с полководцы своими под Печерами, и под Ригою немалое время, и получа Нашего Царского Величества указ, о возвращении своем в дома, презрев тою свою службу, и радение, и нашу государскую к себе милость, от региментарев своих отлучились, и отечество

свое оставили, и в дома свои не пошли, а пристали к другой стороне, неведомо для чего, И Нам Великому Государю, Нашему Царскому Величеству слышать о том прискорбно». У його ж розпорядчій частині – dispositio, наказувалося, що вчинити по тій чи іншій справі: «Мы Великий Государь, Наше Царское Величество вас атаманов и казаков и все посолство Милостию нашею Государскою, и сею грамотою увещеваем, дабы вы припомня Бога, и крестное свое Целованье, и службы предков своих и свои верные труды, и отчество свое, возвратились по прежнему в дома свои безо всякого сумнения; А Наше Великого Государя, Нашего Царского Величества милость к вам никогда отемлема не будет, А будете в Нашей Государской Милости по прежнему, И за службы свои, и за военные труды восприимите наше Царского Величества щедрое жалованье, и того ради сею нашею Царского Величества грамотою всех призываем, и нашею Государскою милостию обнадеживаем, и обещаем» [13, арк. 2–2 зв].

Кінцевий протокол наказів включає в себе такі клаузули як дата, місце (datum) та підпис (subscriptio). Як правило, для subscriptio існували стандартні формули для підпису: «Государь Царь и великий князь Петр Алексеевич всея Великия и Малыя и Белья России самодержец». Вказівка дати та місяця завершували собою формуляр документа. Datum представлений наступним чином: «Писан Государствия Нашего во дворе, в Царствующем Велицем граде Москве лета 1702, генваря в 9.д.» [13, арк. 2 зв].

Продовжуючи атрибуцію документальних джерел із історії запорозького козацтва, можна дійти висновку про те, що формулярний аналіз справочинної розпорядчої документації – наказів, ордерів та інструкцій, дає змогу встановити, що конкретний формуляр цього різновиду справочинної документації також був уніфікованим та, в переважній більшості випадків, об'єднував стандартний набір клаузул.

Слід зазначити, що той факт, що основні її різновиди, які поширилися упродовж другої третини XVIII ст. у діловодній практиці Запорожжя та Гетьманщини під російським впливом, мали прямі аналоги та являли собою запозичення форм, вже функціонуючих у документальній сфері інших європейських країн і, перш за все – в Австрійській імперії. Це підтверджується й формулярним аналізом відповідних різновидів документів, насамперед, наказів і ордерів, випродукованих військовими канцеляріями зазначених держав:

Таблиця № 2

Порівняльний аналіз конкретного формуляру розпорядчої документації канцелярій військових установ XVIII ст. [14, арк. 5–7; 15, арк. 10–10 зв, 11–13; 16, арк. 27–27 зв; 17, арк. 12–12 зв., 15–16; 18, арк. 146–146 зв., 184–185, 201, 278; 10, s. 7; 19, s. 3; 20, s. 4–5]

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент		
		intitulatio	inscriptio	salutatio

Українське/ Російське	Початковий протокол	+	+	-
Австрійське		+	+	-

Продовження Таблиці № 2

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент						
	Основна частина	nominatio	preambula	narratio	dispositio	sanctio		corroboratio
Українське/ Російське		+	+	+	+	-	+	-
Австрійське		+	+	+	+	-	+	-

Продовження Таблиці № 2

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент		
	Кінцевий протокол	subscriptio	datum	signature
Українське/ Російське		+	+	+
Австрійське		+	+	+

Аналіз індивідуального формуляру типових зразків розпорядчої документації, випродукованої в процесі документальних зносин запорозького козацтва із зовнішніми контрагентами, і навпаки, дає змогу стверджувати, що дані порівняльного аналізу абстрактного формуляру, у більшості випадків, можуть бути поширені й на них.

Так, обов'язковими клаузулами в початковому протоколі наказів були вказівка на адресата/адресанта (*intitulatio* та *inscriptio*) та на належність документу до певного виду (подекуди переносилася з основної частини): «Правителствующий Сенат по доношению генерал майора Глебова от .28. прошедшаго февраля... Указ объявляет...» [21, арк. 891].

Основна частина формуляру наказів, подібно до інших різновидів справочинної документації, складається з *narratio* та *dispositio*. У основній оповідній частині – *narratio*, висвітлювалася суть справи: «Тамо до получения оного указа и кроме других обстоятельств по одной пограничности предосторожность от соседственных а паче от турецкой стороны чиницца, и разьезды по близости границы имеют определено и ныне о том же

підтверджено, а понеже де весьма безопасно чтоб от тамошних закрывателных команд и поселян что могло соседственным а паче турецкой стороне важная притчина к неудовольствиям и жалобам дойти, чрез которую б к несогласию и ссорам повод подать могло как паче от гайдамак которые из отбылых из Запорожского войска болшею частию бывают» [21, арк. 891–891 зв].

У розпорядчій частині – *dispositio*, вказувалося, що саме треба чинити для вирішення тієї чи іншої справи: «ПРИКАЗАЛИ по вышеписанному генерал маюра Глебова представлению каким образом ему в случае иногда будущих с турецкой стороны от тех гайдамацких злодейств претензей и в поиске оных и в ответственности к турецким командирам поступать, исключая токмо требования о дозволении вступлением в их границу здешних команд чего чинить не разсуждается, дабы по тому примеру и с их стороны такого ж требования быть не могло» [21, 892].

Кінцевий протокол наказів включав в себе такі клаузули як дата та місце (*datum*) та підпис (*subscriptio*). Кінцевий протокол – *datum*, у розпорядчих документів є стандартним і представлений наступним чином: «Апреля 5 дня 1755 году» [21, арк. 892 зв.].

Аналогічні наказам клаузули початкового протоколу присутні, також, і в ордерах. Як і у випадку з наказами, вони представлені вказівками адресата-адресанта (*inscriptio*) – «Из генеральной войсковой канцелярии Войска Низового Запорожского гспдну атаману кошевому, старшин- войсковой, куринним атаманам и всему товариству», та зазначенням форми документу: «Ордер». Тотожною є й основна частина формуляру ордерів, яка представлена викладом обставин (*narratio*) «Чрез присланное в Генералную войсковую канцелярию от пограничных учрежденной комиссии з Брацлавским воеводством комисаров писмо требуется о предложении к вам, чтоб оговорение ворами и разбойниками бившими при комиссии запорожские козаки без всякого укривательства чрез нарочнопосланные команды совсем при них грабежем сискани и до востребования пограничной комиссии в войске Запорожском под крепким караулом, а пограбленные вещи, також скот и лошади под. смотрением содержани били и чтоб запорожские козаки от самовольных поступков и чинимагоими в полше безперерывнаго воровства воздержани били», та *dispositio* – розпорядженням по суті справи: «по определению Генеральной войсковой канцелярии предлагается вам о сиску чрез нарочные команды оговоренных ворами и разбойниками бившими при комиссии запорожских козаков и о содержании их совсем грабежем подкрепким караулом до востребования комиссии и о воздержании запорожских козаков от самовольных поступков чинити исполнение как оная комиссия требует непременно». Кінцевий протокол ордерів також дублює клаузули цієї частини наказів: як і у попередньому випадку, він включає в себе *datum* – місце та дату складання документа – «1758-го года. Генваря 29 д. Глухов», та *subscriptio* – «Семен Кочубей. Андрей Безбородко. Николай Ханенко» [15, арк. 61].

Формуляри звітно-виконавчої документації – донесень, рапортів, чолобитних і т. п., також є стандартизованими. Клаузули початкового протоколу їх формулярів складаються з *inscriptio*, та вказівки на видову належність документу: «Ясне Велможному Пану Разумовскому репорт». При цьому, на чернетках та відпусках документів, вказівка отримувача часто мала спрощений варіант, аж до абрєвіатури включно: «Я. В. п. р.». Основну частину формуляру традиційно формують *narratio* та *dispositio*. Подібно до директивно-розпорядчої документації, перше представлено викладом справи: «По

високоповелителному 5 д. сего генваря полученному вашей ясновелможности ордеру по оговору разбойником Котлярем грабителем неженского каравана греческого гардовие полковник Швец он же Белый да ас аул Мандрю с места их правления будут перемененни в генералний В.Суд кои зследованию пошлются...». Dispositio ж репрезентовано проханням вирішити справу: «Об ономделу и как с оною отправкою поступить високого повеления прошу». У кінцевому протоколі традиційно присутні subscriptio і datum залежно від адресанта відображений в різних варіантах: «Из Коша. Генваря 15 д. 758» [15, арк. 60].

Засвідчувальні документи за темою дослідження, як вже йшлося вище, переважно, представлені такими різновидами приватних актів, як атестати, паспорти та свідоцтва. Якщо проаналізувати формуляр найбільш інформативних із них – атестатів, то можна помітити, що на відміну від законодавчих актів (як розпорядчих, так і процесуальних), у початковому протоколі атестатів не фігурує intitulatio (для монарших грамот і наказів характерне її поєднання з inscriptio). Поодинокі випадки, коли ми їх зустрічаємо, пов'язані зі створенням атестатів, адресованих конкретним особам, таким які виконували функції рекомендаційного листа. Наприклад тоді, коли адресатом виступала персона впливова й наділена широкими повноваженнями, така, від якої багато в чому залежало вирішення долі рекомендованої особи – «Высокосиятельный граф Александрович / Мылостивый Государь и Патрон» (з атестату козака Коренівського куреня Георгія Велинова, виданого у зв'язку з виходом зі служби у ВЗН, виданому кошовим отаманом П.Калнишевським 2 березня 1775 р.) [22, арк. 191].

У абсолютній же більшості випадків присутня лише nominatio – вказівка на видову належність документу. У нашому випадку – «атестат», хоча можуть бути й варіантні номінативи, наприклад – «салвогвардия» або «свидетелство».

Основна частина формуляру засвідчувальних атестатів, свідоцтв, салвогвардій і т.п. представлена викладом обставин (narratio) та розпорядчою/прохальною формулою – dispositio. Як приклад наведемо narratio одного з атестатів: «Сего подноситель войска Запорожского низового куреня Кореневого козак Георгий Павлов сын Велинов нации болгарской родился ж в городе болгарском Софии, остуду пошедши пришел в войско запорожское низовое в 1765 году, с коего до нене находис пры курене Кореневаком с козаками отправлял службу бывши в присяге Ея императорскому величеству, как донедавно кончившейся с турками войны, так и в ту войну» [22, арк. 191]. Dispositio даного атестату, відповідно, представлена наступним чином: «...на что исписать ему атестат, и увольить из Войска Запорожского Низового внутр. Российской империи к женитьбе и всегдашнему жителству...» [22, арк. 191].

У ряді випадків, основна частина формуляру атестатів представлена лише narratio. Зазвичай, подібне зустрічаємо тоді, коли засвідчувальний акт видавався особам зі сталим соціальним статусом, які по виходу із ВЗН не потребували особливої протекції для подальшого влаштування свого життя. Характерним у цьому відношенні є атестат «польського шляхтича» М.Лозовського (не виключено, що православного сповідання), який був козаком Кушівського куреня: «Он, Михайло Лозовский, в битностего в Сечи Запорожской по его доброму постоянству и честному обходительству и желанию к службе в Войско Запорожское в число куреня Кушевского товариства принят и в реестр куренной вписан» [23, с. 530].

Кінцевий протокол (subscriptio), разом із вказівкою на місце й дату створення засвідчувальних документів, варіюються у залежності від канцелярського різновиду. Так, оригіналам і відпускам притаманий розгорнутий, деталізований варіант subscriptio, який має наступний вигляд: «Высокомилостиво вас пребывающих с высокопочтительной преданостью нижайшие слуги атаман войсковый Петр Калнышевский войсковая старшина и товарищество» [22, арк. 191], або «Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового» [23, с. 514]. У чернетках навпаки здебільшого представлений скорочений варіант, часто навіть з тенденцією до створення абрєвіатурних форм – «Е. И. В.-ваВойска З.Н. атаман к. Г.Ф. с...» [23, с. 508, 523].

Datum в атестатах (як у відпусках, так і в чернетках) є стандартизованими та мають універсальну формулу: «Видан з Коша сентябра 12 д. 1761 году» [23, с. 509], «Марта 2 д. 1775 году. З Коша» [22, арк. 191] й т.п.

Прикметною рисою формулярів облікової (обліково-статистичної) документації, яка виникла в процесі фіскального, поліційного та церковного обліку – списків, переписів, реєстрів (регістрів) описів і журналів – є те, що клаузули всередині формуляру, зазвичай, є рубрикованими у вигляді таблиць. Прикладом цього можуть слугувати як відомості стосовно складу ВЗН, укладені впродовж 1756 – 1757 рр., так і переписи посполитого населення Вольностей, здійснені під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.

Разом із цим, у ряді випадків рубрикація в облікових документах могла й бути відсутньою, як-от у реєстрах козаків по січових куренях 1756 р., де єдиним елементом рубрикації можна вважати виокремлення курінного отамана з-поміж решти козаків. При цьому основна частина списку теж не завжди була репрезентована належною вказівкою на форму облікового документу на кшталт – «Реєстр куреня Корсунского», обмежуючись виключно зазначенням його тематики – «Куреня... Кальниболотского, ...Вишестеблеевского...» [24, с. 45, 51, 66].

Слід відзначити, що найбільш рубрикованими є ті види облікової документації часів Нової Січі, які мали виконувати функцію фіскального обліку населення Вольностей ВЗН. Наприклад, у відомості податкового обліку населення Самарської паланки за 1759 р. присутні чотири рубрикатори: вказівка на населений пункт (під рубрикою «Значится»); зазначення кількості козацького населення; вказівка кількості посполитого населення; зазначення суми податку, який має бути сплачений (в карбованцях):

Значится	Козаков з сего ведомства	Посполитие			Рублей
		Тяглих	Пеших	Того тяглих и пеших дворов	

При цьому, у рубриці, що стосувалася посполитого населення, маємо три підрубрики, чия присутність пов'язана з необхідністю градації посполитих на дві категорії – піших і тяглих (ті, в чийй господарствах є воли та коні), у залежності від їх спроможності сплачувати грошовий податок [25, арк. 7–7 зв].

Можна стверджувати, що загальною тенденцією розвитку формулярів облікової документації було ускладнення їх основної частини – pagatio, шляхом його розростання за рахунок появи нових рубрик. Особливо добре це можна прослідкувати за статистичними матеріалами, випродукованими паланковими

канцеляріями за часів Нової Січі. Прикладом можуть слугувати відомості обліку посполитого населення Кодацької паланки за 1756, 1762 і 1770 роки:

Таблиця № 3

Порівняльний аналіз рубрикаторів *narratio* обліково-статистичної документації паланкових канцелярій за Нової Січі

№	Рік	Назви документу та рубрикаторів у <i>narratio</i>			
1	1756	Ведомость, подданства Войска Запорожского Низового людей			
		Коликое число	Кто по имени и прозваниям	З якого полку, сотне, села или деревне	Нине в яких селах живут

Продовження Таблиці № 3

2	1762	Ведомость посполитым, жительство имеющим в паланке				
		В каком месте	От коли зашедши	Кто имянно	Числом домохладцов	Податку положено

Продовження Таблиці № 3

3	1770	Ведомость посполитого звания людем					
		Селения паланки	Посполитых		Подсуседков их	На Кош положено	И того
			Тяглих	Пеших			

При цьому, досить часто облікові документи подібного роду не мали ані початкового, ані кінцевого протоколу: в основній частині присутня була вказівка на видову належність документу, оповідна частина та *datum*.

Після цих структурних елементів формуляру наступною із клаузул виступала власне таблиця, у вигляді якої групувалася облікова інформація. Наприклад: «Опись села Самарчика, також и приписными к оному Самарчику протчими селами: сколько имеется на лице захожих з разных полков, и над какими урочищами сидят, и какого звания, и кто именно – о том явствует под сим. 1756 году» [26, с. 281–292]:

	Число козаков
В селе Самарчику – захожих з полку Полтавского козаков	
Андрій Заика, села Лучок, жил при дядку своему Ивану Носаню, отбувал должность козацкую	1
Кирило Рубак, з Новосанджарова, отбувал козакою повинность [26, с. 281]	1

У випадку з ще одним різновидом обліково-статистичної документації – з реєстрами (регістрами) формуляр також може бути представлений як у вигляді таблиці, так і без неї. Початковий протокол при цьому, як у першому, так і в другому випадках, зазвичай містив у собі зазначення різновиду документу (nominatio) та datum: «Реестр взятим воинским гспдном асаулом с командою в ниже писаних воров при поемки вещам значит под сим 1757 году ноября 17 дня» [15. арк. 25]. Основну частину narratio при цьому подано як таблицю [15. арк. 25 зв]:

В курінного Калниболотского	Число вещам
Коваленка лошад одна.	
В Мишастовского Артема	
Тупице денег три рубле;	1
Сорочка одна;	1
Полотна несколько локот;	
Каптан один;	1
Салник один.	1

Наприкінці поданого у вигляді таблиці narratio облікового документу, зазвичай ставився підпис (signature), однак лише на оригіналах – на чернетках та відпусках вони відсутні. У комплексі з signature, у деяких випадках, подано й notes з приводу копійності чи оригінальності документу, наприклад – «З сего реестра послана точная копия и к ясневелможному при репорте ноября 20 д. 1757 году» [15, арк. 25].

У вигляді таблиць подано й narratio такого різновиду облікових документів, як журнали, в яких фіксувалося прийняття тих чи інших управлінських рішень січової та паланкової адміністрацій ВЗН і видача відповідних документів. Характерною прикметою їх є не тільки рубрикований характер narratio, але й відсутність, у багатьох випадках, не тільки кінцевого, але й початкового протоколів: переважно маємо лише початковий протокол зі стандартним зазначенням «Журнал» [27, арк. 2].

Числа	№	Месяц декабрь
4	...36	Ордер до кодацкого полковника Свитого з старшиною уволнительный кодацкой жительки Анны Липанки з мужем ее на год.
	...41	Ордер господину полковнику кодацкому Свитому з старшиною. Старокодацкую жителку Олену Дыку в разсуждение ее старости, убожества, одыначества и то, что она имеет в себе единственно малолетного толко сына, от всех повинностей увольняем на два года от нынешнего дня. О чем кои звестию и исполнению сым предлагаем [28, арк. 5 зв].

Крім того, трапляються журнали без таблиць. Один з таких журналів в початковому протоколі має вказівку на різновид документу та datum: «Журнал [поездки] Его велможност атаман кошевый Петр Иванович Калнышевский, пан судя войсковый Николай Тимофиевич, пан писар войсковый Иван Яковлевич Глоба, 23 числа февраля в четверг до сходу сонца 1772 г.». При цьому,

основна частина *narratio* фактично являє собою опис обставин інспекційної поїздки кошового теренами Кодацької паланки для врегулювання різноманітних аспектів життя громад козацької і посполитої людності: «И от 27 числа февраля за пощение приняли и в субботу сообщалис все пани, а от субботи до волторка в Кодакия, всякие порядки обществу тамошнему полезние учреждали, и по учреждени у волторник 6 числа марта о полдни взяли за обратны марш пан кошевый, пан судя и отец началник, кои скоро с квартиры виехали» [27, арк. 10 зв.].

Підсумовуючи викладений матеріал, треба зазначити, що абстрактний формуляр документальних джерел – актових, справочинних і облікових та ін., упродовж XVIII ст., незалежно від їх походження, зазнав великого ступеню уніфікації та набув універсальних рис, що підтверджується результатами проведеного порівняльного аналізу їх клаузул.

Загальною тенденцією розвитку конкретного формуляру окремих різновидів документальних джерел (особливо обліково-статистичних) було ускладнення структури *narratio* за рахунок введення додаткових рубрик. Для індивідуальних формулярів документів характерним було збереження автентичних рис, притаманних їм у залежності від установ-продуцентів: найбільша індивідуалізація спостерігалася в формулярах документів, випродукованих козацькими військовими канцеляріями.

Клаузульний аналіз формуляру документальних джерел різної видової належності шляхом вичленування структурних елементів, дозволив дійти висновку про високий ступінь раціоналізму у побудові конкретних документів, що стосуються соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.: основну частину документів формують *inscriptio, narratio, dispositio, datum i signature*. Наявність же таких елементів, як *salutatio, sanctio, apprecatio* напряду залежала від характеру відносин ВЗН чи конкретної козацької громади із монархами, державними установами та окремими можновладцями держав-сюзеренів, рівня їх підконтрольності центральній владі. У цілому ж, уніфікація формулярів службової документації відбилася й на змісті документів, який стає більш лаконічним, регламентованим та насиченим службовою термінологією.

Компаративний аналіз клаузул формулярів актових джерел українського (запорозького та гетьманського), російського, польського, австрійського та османського (турецького й кримського) походження дозволив встановити факт поширення уніфікованого зразку абстрактного формуляру законодавчих актів у діловодній канцелярській практиці державних установ монархій Центрально-Східної Європи та запорозьких військових канцелярій. Окрім актових джерел, найбільшої формалізації зазнала розпорядча документація Російської та Австрійської імперій, адресована запорозьким громадам, що було з'ясовано шляхом співставлення конкретних формулярів ордерів, наказів, пропозицій.

Джерела та література:

1. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. Пособие / [И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева]. – М. : РГГУ, 1998. – 701 с.
2. Центральний державний історичний архів України (ЦДАУК), ф. 269, оп. 1, спр. 715.
3. ЦДАУК, ф. 269, оп. 1, спр. 805.
4. ЦДАУК, ф. 269, оп. 1, спр. 1096.
5. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Działrękopisów (BCz). Rkps. 3843.
6. BCz, rkps. 2766.
7. BCz, rkps. 3871.

8. Biblioteka PAN w Krakowie, Dział Rękopisów (BPAN Kraków), rkps. 1679.
9. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun Tasnifi, göm. 54729, dos. 1383.
10. Hrvatski državni arhiv (HDA), f. 430, fasc. 66, № 8.
11. HDA, f. 430, fasc. 66, № 147.
12. HDA, f. 430, fasc. 66, № 165.
13. Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 124, оп. 4, д. 50.
14. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 37.
15. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 43.
16. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 51.
17. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 77.
18. РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 6.
19. HDA, f. 430, fasc. 66, № 213.
20. HDA, f. 430, fasc. 66, № 217.
21. РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1574.
22. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 147.
23. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів. – К. – Т. 1. – 1998. – 696 с.
24. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2008. – Т. 5. – 528 с.
25. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 52.
26. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К. – Т. 3. – 2003. – 952 с.
27. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 323.
28. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 357.

Володимир Мільчев (*Запоріжжя, Україна*). Специфіка побудови формулярів актових документів XVIII ст. (на прикладі джерел з історії запорозького козацтва)

У статті, на основі аналізу представницької кількості документальних джерел із архівних і бібліотечних зібрань України, Росії, Польщі та інших країн було розглянуто характерні риси структури актових документів. Було здійснено компаративний аналіз формулярів документів різних груп – законодавчих, розпорядчо-звітних, обліково-статистичних, які функціонували у зносинах запорозьких громад із різними контрагентами впродовж XVIII ст. Запропоновано висновок щодо рівня інформативності отриманих даних для проведення історичних реконструкцій.

Ключові слова: історичні джерела, актові документи, запорозьке козацтво, формулярно-клаузульний аналіз.

Владимир Мильчев (*Запорожье, Украина*). Специфика построения формуляров актовых документов XVIII в. (на примере источников по истории запорожского казачества)

В статье, на основе анализа репрезентативного количества документальных источников из архивных и библиотечных собраний Украины, России, Польши и других стран были рассмотрены характерные особенности структуры актовых документов. Был осуществлен компаративный анализ формуляров документов различных групп – законодательных, распорядительно-отчетных, учетно-статистических, которые функционировали в отношениях запорожских общин с различными контрагентами на протяжении XVIII в. Предложен вывод относительно уровня информативности полученных данных для проведения исторических реконструкций.

Ключевые слова: исторические источники, актывые документы, запорожское казачество, формулярно-клаузульный анализ.

Volodymyr Mil'chev (*Zaporizhzhia, Ukraine*). Specifics of the assembly of documents forms the XVIII century. (for example, the sources for the history of Zaporozhzhia Cossacks)

Characteristic features of the structure of the documents assembly were considered in this paper, based on the analysis of a representative number of documentary sources from archival and library collections in Ukraine, Russia, Poland and other countries. A comparative analysis of different groups forms of documents - the legislative, regulatory reporting, accounting and

statistics, which functioned in the relations of Zaporozhzhia communities with different contractors during the XVIII century was carried out. We propose a conclusion regarding the level of informativeness of the data for historical reconstruction.

Keywords: historical sources, act's documentation, Zaporozhian Cossacks, formular-clausules analysis, structure of document.